

егемен

Қазақстан

Ұлы Абайды «Қазақын бас ақыны» деп бағалап, алғашқылардың бірі болып оның ақындық зор тұлғасын дәл сипаттап, әдебиет, мәдениет пен қоғамдық ой-санамыздың дамуындағы орасан зор маңызын тұжырымды түрде айқындап берген Ахмет Байтұрсынұвы осы бір нұсқалы сөзін есте тұта отырып айту парыз деп ойлаймыз.

Бұл бүгінгіге дейінгі өрістетіліп, кеңейтіліп, әртүрлі бағытта нақтылай айтылып келе жатқан саналуан пікірлердің тірегі, алғашқы түйіні, асыл ұрық-дән, ақиқат түйірі деуге лайық, өйткені ол — жай еншейін әлдеқалай айтыла салмай, әбден барлап, ойлап, тереңіне бойлап, байыбына барып, мәнісін жете аңғарып айтылған түйінді ой-тұжырым.

Абайдың атын өлемге өйгілеп, өзінің ғылыми зерттеулерімен де, атақты «Абай жолы» дәуір-намасымен де абайтануды үлкен сара жолға салған Мұхтар Әуезов те Ахмет Байтұрсынұвы пен Әлихан Бөкейхановтың пікірлерін жанаша ой толғап, соны шешімдер іздегенде үнемі тірек еткені ешбір дау туғызбайды. Ахмет Байтұрсынұвы Абайды бас ақын деп жоғары бағалап, қас-терлегенде оның басқадай қасиеттерін, ұлы тұлғасының өзге жақтарын көре білмеді, дарыны, даналығы көп қырлы екенін тани алмады десек, ағаттық болмай ма?

Мұны айтып отырғанымыз, кейбір Абайды мақтамақ болғанда кейбір авторлардың ол ақын ғана емес, ойшыл ғұлама деп көтеріп тастағандай болатыны байқалады. Әрине, Абай — ұлы ойшыл, ғұлама, өзгенде мойныны озық философ. Абайды хақимдеу де орынды. Ол сөзді Абай өзі де қолданған. Абайды хақим деп Мағжан да бір өлеңінде атайтыны бар. Хақим деген сөз тілімізде жылдар бойы аз қолданылып, мағынасы көнергендей болып келді де, қазір жаңғырып қайта жанданды. Алайда Мағжан Абайды «шын хақим, сөзін асыл, бағы жетпес» деп сипаттағанда оның ойшылдығын, даналығын ақындығынан бөліп айтпаған.

Абайдың ойшылдығы, кеменгер философ екені терең ашылмай, жете айтылмай келгені рас. Тіпті тағтық идеологияның қисынына сәйкес бір жақты айтылған кездері де аз болған жоқ. Абайдың дүниеге, қоғамға көзқарасы, өсіресе ала, имандылық туралы пікірлері бұрмаланып баяндалды. Бұл тұрғыдан қарағанда Абайдың ойшылдығын баса айтудың әбден жөні бар. Абайдың дүниетанымы, философиялық көзқарастары туралы еңбекте солай етудің өзі бірден-бір қажет жөнөмүнің өзі — ғылыми зерттеудің тәсілі. Бірақ бірде болмаса бірде кездесіп қалатын қарасөздерінде ойшылдық, даналық басым екен, өлеңдері таза поэзия ғой деген секілді жансақ пікірлердің айтылуы еш дәлелсіз. Әрине, дүниенің өзгеріп дамуы, ала мен адамның болмысы туралы арнайы пікір толғаған сөздері өз алдына. Тіпті ондай пікірлердің өзі де өлеңдерінде айтылып отырады ғой. Қалай десек те, қай жағынан келсек те, Абай — алдымен ақын, қазақтың бас ақыны. Оны ақын деп ауыз толтырып айтуымыз керек. Ақын дегенді азырқанып, одан Абай ортайып қалатындай көретін ештемесі жоқ. Өйткені шынайы үлкен ақын

болса, ақындықтың өзі де — даналық, өзі де — ойшылдық. Әрине, терең сезіммен жалғаса келетін, астысып жататын ойшылдық. Көне заманда Аристотель де нағыз поэзияның философиялық, дүниетанымдық сипат-қасиеті ерекше қуатты болатынын, тіпті қайсыбір зерттеу еңбектердегіден де, мысалы, тарихи шолулардан да артық, жоғары тұратынын агап айтқан болатын. Ғұлама ғалым Аристотель поэзия дегенді жалпы сөз өнері, әдебиет деп кең мағынасында алған. Осындай мағынада алсақ, қазақ поэзиясының, халықтық сөз өнер үлгілерінің, ақын-жыраулардың толғау, терме, жыр өлеңдерінің философиялық мәні әр кезде өте күшті болғаны талассыз. Қазақ хал-

артуға ұмтылғаны да дәуір талабын аңғара білгендігінен. Сондықтан да Абай өткен тарихымыз ғана емес, бүгінгі асыл мұрамыз және алдағы мақсат-мұратымызды айқындап бере алатын келешегіміз. Абай — бүгін де жастардың ақылгөйі, ұлы ұстазы, жақсылардың жанашыры. Абай десек, Абай туралы ой толғасақ, бүгін біз елдің елдігін, егемендігін, берекелі болуын қоса ойлаймыз.

Абай поэзиясы қазақ әдебиетіндегі мүлде жаңа құбылыс, жаңа кезең болғанын айта отырып, ақынның шығармашылық өнерінің негізгі тірегі, сарқылмас қайнар көзі — халық поэзиясы, жүздеген жырау, жыршы, ақындарды туғызған халықтың сан ғасырлық бай әдеби мұрасы дейміз.

ҚАЗАҚТЫҢ БАС АҚЫНЫ

Зәки АХМЕТОВ,

академик.

Халық поэзиясымен терең тамырластығы Абайдың ақындық тұлғасына ана сүтімен біткен қасиетті ұлттық, даралық сипат бергені даусыз. Сонымен қатар ол алғаш ақындыққа бой ұрған кезінен бастап шығыс ақындарының өлең-жырларын көп зерттеп, кейінірек өнердегі жаңа өріс іздеген тұсында орыс классиктерінің (еуропа ақындарының да) шығармаларынан мол әсер алғаны талассыз.

Абайдың алдындағы ақындардан Бұқар, Дулат, Шортанбай, Мұрат, Махамбетті айрықша бөліп айтуға да болар еді. Сонда Бұқарды тамыры ерте дәуірден тартылатын, есі қазақ жыраулық поэзиясының ең көрнекті өкілі, насихат, ғибрат түріндегі толғау, терме жырлардың асқан шебері деуімізге болады. Ал Дулат, Шортанбай, Мұратты Абайға жақын, тікелей жалғас заманның, сол замандағы қоғам өмірінің күрделі қайшылықтарын айқын көре білген, әлеуметтік мәселелерді терең толғаған ақындар ретінде атаймыз.

Абай шығармаларында алдымен мейлінше мол, әр қырынан көрінетін, әрине, ақынның өз бейнесі, өз тұлғасы. Лирик ақын қоғам өмірінің шындығын өз көңілі-күйін білдіру арқылы, өз сезім толғаныстары, ой-толғамдары арқылы танытады.

1886 жылы жазылған «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек», соған іле «Қартайдық, қайрат қайтты, ұлғайды арман», «Көңілім қалды достан да, дұшпаннан да» өлеңдерінде Абай замана жайын толғай, әр топ әкімдері, әр алуан адам мінезі, іс-әрекетіне көз жібереді. Бұл өлеңдер алдымен ақын ойының тереңдігімен, еркін төгіліп отыратын оралымдылығымен, қоғамдық өмір құбылыстарының мәнін ашып, айқын бағалап, талдап беруімен тартымды. Және бір назар саларлық жай — Абай «Қартайдық, қайғы ойладық» деген

сияқты өзінің қамыққан, қажығандай көңіл-күйін осы өлеңдердің бастапқы жолдарында ғана айтады. Осылай барып, ішкі сырын ақтаратын рай көрсетеді де, одан әрі бірінғай айналадағы өмір, әр түрлі адамдардың жағымсыз іс-әрекеттері, қарекет-мінездері туралы айтуға ойысады. Ақынның өзі өмір сүрген ортаны, тағдырдың талқысына түсіп, шырқы бұзылған халықтың, ел-жұрттың бейнесін асқан көркемдік шеберлікпен суреттейтінін «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» өлеңінде айқын аңғарамыз. Осы өлеңде, домбыра сазындағы алғашқы құлақ күйінде болып, жүрек толқататындай жылы леп беретін «қазағым», «елім», «қайран жұртым» деген ақын туған халқы үшін жаны ашып, елжіреп отырғанын көрсететін сөздер онан кейінгі айтылғанының бәріне басқаша мағына, өзгеше реңк дарытады. Дәл осындай терең толғаныстан шыққан сыншылдыққа толы өлеңде мұндай сезім жылылығы кездесе бермейді. Сондықтан да елдің күйзелген жағдайын аңдататын:

Үстарасыз аузына түсті мұртың,

Жақсы менен жаманды айырмадың.

Бірі май, бірі қан боп енді екі ұртын, —

деген сипаттаулар жалпақ жұрт туралы айтылса да, артық айтылғанды сезімейді. Ондай сөздерді де, немесе:

Бет бергенде шырайың сондай жақсы,

Қайдан ғана бұзылды сарша сыртың, — дегенді де барлық адамға, сол кездегі қазақ атаулыға түгел бірдей қатысты көрмей, нысаналы жеріне барып тиетін сөз деп түсінгендейміз. Қажет деген жерінде ақын сөзтігізетін адамдар тобын саралап, бөліп айтады. Мысалы, «ұқпайсың өз сөзіңнен басқа сөзді» дегені өңкей қырт, мылжың адамдарға қатысты болса, «Бас-басына би болған өңкей қықым» дегені елдің сиқын бұзып жүрген, қолындағы күші азайған ұлыққа, мансабы жоғары шенеунікке бағынышты болыстарға қатысты.

Абай поэзиясындағы бірнеше өзекті, маңызды тақырыптар түйісіп, шоғырланып келетін өлең — «Сегіз аяқ». Осы өлеңінде ақын елдің берекесін кетіріп, көзін аштырмай отырған бір-бірімен дауласу, қастасу, домалақ арыз беру секілді жаман әдеттер екенін нақтылап көрсетеді.

Елді бірлікке, татулыққа шақыру — өлеңнің ең бір күшті сарыны.

Бірінді, қазақ, бірін дос Көрмесен, істің бөрі бос, — деген үлкен қоғамдық мәні бар терең мағыналы түйінді ойын ақын ерекше тебіреніспен айтады.

Ғылым-білімді уағыздаған ағартушы ақын ақылды, білімді адамды аса жоғары бағалауы қандай. Не нәрсеге болсын ақыл — таразы («ақыл-мизан, өлшеу қыл»), дүниенің сырын танып білуге ақылдың мүмкіндігі шексіз мол деп санайды.

Абай ақыл туралы айтқанда ақылдылық, естілік деген ұғым-

(Соңы 13-бетте).

ҚАЗАҚТЫҢ БАС АҚЫНЫ

(Соңы. Басы 3-бетте).

мен, ақылмен танып-түсіну қабілетін білдіретін ұғымды ажыратып, оларды екі нәрсе деп қарайды. «Әуелде бір суық мұз — ақыл зерек» дегенде Абай ақылды осы соңғы мағынасында алған. Философиялық тұрғыдан келіп ой мен сезімді бір-біріне қарама-қарсы мағынадағы екі ұғым деп қараған Абай «суық ақыл» мен «ыстық жүрек» (ыстық сезім) бір-бірін толықтырады деп санайды. Осы екеуіне қайрат, жігер қосылса ғана, адамның қасиеті кемеліне келеді деп есептейді.

Абай поэзиясының танымдық, тәрбиелік мәнін терең түсініп, оны адам мінезін, заманды түзетудің күшті құралы деп қарағанын көптеген өлеңдерінен, әсіресе, сөз өнері, ән-күй туралы ой-толғамдарын арнайы баяндайтын «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін», «Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы», «Біреудің кісісі өлсе қаралы — ол», «Көңіл құсы құй-қылжыр шарт тарапқа», «Құлақтан кіріп бойды алар», «Өзгеге көңілім тоярсың» секілді шығармаларынан толық байқаймыз. Ұлы ақын өлеңді, поэзиялық шығарманы кім қалай қабылдайтынына, яғни тыңдаушыларға үлкен мән береді. Сөзді түсінетін, зейіні жетіп ұғатын, содан өзін сабақ алатын адамдар болса ғана, оның ықпал-әсері күшті болатынын естен шығармайды.

Абайға дейінгі қазақ ақын-жыршылары шығыс халықтарының аңыз-ертегілерін, дастандарын қызықтап, ел арасына жырғып таратып келсе, енді орыс әдебиетін оқып, үйренуге, орыс ақын-жазушыларының шығармаларын насихаттауға көңіл бөліне бастады. Әрине, шығыс халықтарының әдеби нұсқаларына құштарлық та көбеймесе азайған жоқ. Абайдың поэмаларына негізінен шығыс сарындары арқау болғаны белгілі. Шығыс әдебиетінен келген сюжеттер көптен таныс үйреншікті дүние секілді болса, орыс әдебиеті, поэзиясы мүлде жаңа құбылыс еді. Орыс классиктерінің шығармалары қазақ даласында озат адамгершілік идеялардың жаршысы бола алатыны Абай назарынан тыс қалмағаны анық. Орыс әдебиетінен оқығаны қаншалық көп болса да, ол поэзиялық шығармаларды аударуға келгенде үлкен талғампаздықпен қарап, Пушкин, Лермонтов, Крылов секілді ақындардың кейбір өлеңін ғана іріктеп алады.

Абайдың аудармалары жайлы сөз қозғағанда, оларды саралап, жіктеп, орыс классиктерінен аударма және белгілі шығарманың сарынымен жазылған төл шығарма деп екі топқа бөліп қарастыру қажет. Өйткені, аударма деп аталып, аударма саналып жүрген бірталай өлеңдері, әрине, осы сөздің бүгінгі қалыптасқан, қолданылып жүрген тура мағынасындағы аударма емес. Олар — не бір белгілі шығармамен сарындас келетін, жарыса жазылған, көп дегенде жартылай төржімаланған, түгелдей алғанда өзіндік төл тума шығармалар.

Абай қарасөздерінде әңгімесүхбат жанрының өзіндік өзгешелігін толық пайдаланып, адал еңбек ету, егін салу, саудамен айналысу, өнер үйрену, білім-ғылымды игеру, қоғамдағы әр түрлі топтардың қылып жүрген қарекеті, мінез-құлқы,

адамгершілік, имандылық секілді бірталай көкейкесті әлеуметтік мәселелерді кеңінен толғайды, үлкен көрегендікпен көптеген құнды пікірлер түйеді. Егін салу, сауда істеу, өнер, ғылым іздеу қажеттігін елдің өмір-тұрмыс жағдайына, негізгі қарекетіне, күнделікті атқаратын істеріне байланыстыра айтады, халықтың өмірін, әртүрлі топтың өкілдерінің мінез-құлқын, ой-ниетін нақтылы, жан-жақты талдай отырып сөз етеді. Болыс сайлау мәселесін сөз қылғанда да сол кездегі нақтылы қоғамдық жағдайды, елдің әдет-ғұрпын, ұғым-түсінігін толық ескеріп отырады. Абайдың қарасөздері қазақ әдебиетінде көсемсөз, көркем прозаның қалыптасып дамуына соны із салған елеулі жаңалық еді.

Абайдың шығармаларында ойшылдық пен суреткерлік ажырамас бірлік тауып, аса маңызды, азаматтық, халықтық мәселелерді терең толғайтын жаңа сапалы поэзияның тууына негіз болды. Қазақ әдебиеті шынайы жазба әдебиет үлгісіндегі нағыз лириканың жаңа түрлерімен молықты және осының өзі Абайдың ұлттық поэзиямыздағы ой-сезім жүйесін шексіз байытып, сөздің мағыналық, суреттілік қуатын арттыруына, тіл ұстартуына зор мүмкіншілік туғызып, бұл салада ақынның жаңалық табуына ақ жол ашты.

Кейінгі кездерде Абайды әр қырынан танып-түсінуге себі тиерліктей құнды пікірлер айтылып жүргені құптарлық демекпіз. Сонымен қатар ара-кідік артық-кем айтылғандары да бой көрсетіп қалады. Абайды әлемдік кеңістікке шығарудың жөні осы деп оны әркіммен (олар қанша мықты болса да) оп-онай жақындастыруға бейім тұрушылық орынды дей алмаймыз. Өйткені жекелеген ой-пікір, сөздер мен сөз тіркесінің ұқсастығы деген кімнен де болсын табылады. Өзгеден өнеге алу да әр ақында, ойшыл адамда бола береді. Бірақ басқадан ықпал, әсер алып ешкім де ұлы ақын, дана ойшыл бола алмайтынын естен шығармаған жөн.

Абайдың нағыз дана және дара екенін асқан көрегендікпен тани білген Ахмет Байтұрсыновтың «Абайды қазақ баласы тегіс танып, тегіс білуі керек» дегенін де еске алған артық болмас. Бұл осы ғасырдың бас кезінде айтылған, алайда бүгін де мәнін жойған жоқ. Қанша жемістеріміз бен жетістіктеріміз бар десек те, қазіргі жастардың жайын ойласақ, жетпей жатқаны да аз емес. Абай сөздерін тек ақындық өнерге, әдебиетке құштар жастар ғана емес, жас буын өкілдері тегіс білуі керек екенін атап айтсақ, Ахаң айтқан осы ойды үнемі есте тұту қажеттігі айқындала түседі.

Ал Абайды басқа елдердің өкілдеріне таныту жағынан да бірталай іс тындырылғаны белгілі дей отырып, бұл бағытта да әлі атқарылуға тиіс шаралар шашыраған. Абай мұрасын басқа тілдерге аудару, оны шет тілдерінде насихаттау алдағы кездерде жалғасын таба бергені абзал.

Өзі туған халқының әдебиетімен қатар дүние жүзі мәдениетіне үлкен үлес қосқан ұлы Абайдың өлмес, өшпес мұрасы халқымыздың игілігіне аса берумен бірге басқа елдердің де көдесіне жарап, рухани қажетін өтей беретіні көміл.

Абай поэзиясы қазақ халқын Пушкинмен таныстырып, Пушкин арқылы бүкіл орыс әдебиетімен табыстырды.
Леонид СОБОЛЕВ.

● Есімі — ұрпаққа ұран, өлеңі — елге мұра

● Тылсым сырға қанықтырған бояулар

«Егемен Қазақстан», 9 тамыз 1995 жыл

Оқырманнан он ұсыныс

8. «Әнді сүйсең, менше сүй» деген Абай үрдісімен Абай әндері жөнінен арнаулы конкурстар ұйымдастырылса.